

Ismatov Sobirjon Raximqulovich
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
Boshlang'ich ta'lim nazariyasi kafedrası
katta o'qituvchisi

KOGNITIV-PRAGMATIK YONDASHUV ASOSIDA O'QUVCHILARDA MATNNI IDROK ETISH VA TAHLIL QILISH KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada kognitiv-pragmatik yondashuv asosida o'quvchilarda matnni idrok etish va tahlil qilish ko'nikmalarini shakllantirishning ilmiy-metodik asoslari tahlil qilinadi. Kognitiv-pragmatik yondashuv o'quvchi tafakkurining faoliyat jarayonida matn mazmunini chuqur anglash, ma'no, kontekst va kommunikativ niyatni aniqlashga yo'naltirilgan bo'lib, bu jarayon o'quvchi tafakkurini rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi. Tadqiqotda ona tili ta'limida matn ustida ishlashning samaradorligini oshirish, o'quvchilarda mustaqil fikrlash va nutq faoliyatini takomillashtirish yo'llari yoritilgan.

Kalit so'zlar: kognitiv-pragmatik yondashuv, matn tahlili, idrok, tafakkur, semantika, pragmatika, kommunikativ kompetensiya.

PEDAGOGICAL POSSIBILITIES FOR THE FORMATION OF SKILLS FOR THE PERCEPTION AND ANALYSIS OF TEXT IN STUDENTS ON THE BASIS OF A COGNITIVE-PRAGMATIC APPROACH

Аннотация. В статье анализируются научно-методические основы формирования у учащихся навыков восприятия и анализа текста на основе когнитивно-прагматического подхода. Когнитивно-прагматический подход направлен на развитие способности учащихся глубоко осмысливать содержание текста, выявлять смысл, контекст и коммуникативное намерение автора. Рассматриваются пути повышения эффективности работы с текстом на уроках родного языка, формирования самостоятельного мышления и совершенствования речевой деятельности учащихся.

Ключевые слова: когнитивно-прагматический подход, анализ текста, восприятие, мышление, семантика, прагматика, коммуникативная компетенция.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ У УЧАЩИХСЯ НАВЫКОВ ВОСПРИЯТИЯ И АНАЛИЗА ТЕКСТА НА ОСНОВЕ КОГНИТИВНО-ПРАГМАТИЧЕСКОГО ПОДХОДА

Annotatsiya. This article analyzes the scientific and methodological foundations for developing students' text perception and analysis skills based on the cognitive-pragmatic approach. The cognitive-pragmatic approach focuses on developing learners' ability to comprehend text content deeply, interpret meaning, context, and communicative intent. The study highlights effective methods of working with texts in native language lessons to foster independent thinking and enhance students' speech and communication competence.

Keywords: cognitive-pragmatic approach, text analysis, perception, cognition, semantics, pragmatics, communicative competence.

Kirish. Kognitiv-pragmatik yondashuv ona tili ta'limida o'quvchi shaxsining tafakkurini, muloqot qobiliyatini va tilni ongli o'zlashtirish darajasini rivojlantirishga qaratilgan integrativ metod sifatida qaraladi. Bu yondashuv o'quvchi tafakkurini faollashtirish bilan birga, til birliklarini real kommunikativ vaziyatlarda qo'llashni o'rgatadi. Shuning uchun u til o'rganish

jarayonini faqat grammatik qoidalar o'zlashtirish bilan cheklamay, o'quvchining fikrlash, tushunish, izohlash va muloqot qilish faoliyatini kengaytiradi.

Kognitiv-pragmatik yondashuvning mohiyati shundaki, u inson tafakkuri, nutq faoliyati va muloqot jarayonini yagona tizimda ko'radi. Matnni idrok etish bu tizimda markaziy o'rin tutadi, chunki matn orqali inson tafakkuri va nutqiy tajriba bir-biri bilan uzviy bog'lanadi. O'quvchi matnni o'qir ekan, u nafaqat so'zlarni, balki ma'no qatlamlarini, yashirin kommunikativ niyatni, kontekstual ma'noni ham angelaydi. Bu jarayon kognitiv (bilish) va pragmatik (amaliy maqsadga yo'naltirilgan) faoliyatning birlashuvi orqali amalga oshadi.

Matn ustida ishlash jarayonida kognitiv-pragmatik yondashuv o'quvchini "ma'no izlovchi" subyektga aylantiradi. U so'z ortidagi ma'noni anglash, muallif fikrini tushunish, asar g'oyasini tahlil qilish orqali o'z tafakkurini faollashtiradi. Shu jarayonda o'quvchi matn bilan faol muloqotga kirishadi, uni o'z tajribasi, hissiyoti va dunyoqarashi bilan bog'laydi.

Bu yondashuvning pedagogik ahamiyati shundaki, u o'quvchining nutqiy faoliyatini nazariy bilim bilan cheklamay, uni real muloqot va hayotiy vaziyatlar bilan bog'laydi. Har bir matn o'quvchi tafakkurida yangi bilim, yangi tasavvur va yangi muloqot ehtiyojini shakllantiradi. O'quvchi o'z fikrini matn asosida asoslaydi, muhokama qiladi, savollar beradi va shunday jarayonda o'rganishning faol ishtirokchisiga aylanadi.

Kognitiv-pragmatik yondashuv o'quvchilarda til va tafakkur o'rtasidagi uzviy aloqani chuqurroq anglashga yordam beradi. O'quvchi so'zlarning faqat lug'aviy ma'nosini emas, balki ularning konnotativ, emotsional va madaniy mazmunini ham o'rganadi. Natijada, til o'rganish jarayoni faqat bilim olish emas, balki dunyoni anglash, o'z fikrini yaratish va uni ifodalash vositasiga aylanadi.

Bu yondashuvning yana bir afzalligi — u o'quvchilarda **nutqiy tafakkur madaniyatini** shakllantiradi. O'quvchi matndan o'zlashtirilgan ma'lumotni faqat yodlab olmaydi, balki uni tahlil qiladi, baholaydi, o'z nuqtayi nazarini bildiradi. Shu jarayonda o'quvchi o'ylovchi, tahlil qiluvchi va ijodkor subyektga aylanadi.

Bugungi ta'lim tizimida o'quvchilarning faqat reproduktiv (takrorlovchi) bilim emas, balki produktiv (yaratuvchi, tahlil qiluvchi) fikrlash salohiyatini rivojlantirish talab etilmoqda. Kognitiv-pragmatik yondashuv aynan shu maqsadga xizmat qiladi, chunki u o'quvchini fikr yaratishga, ma'no izlashga, muloqotda faol bo'lishga o'rgatadi.

Ona tili darslarida matn asosida ishlash kognitiv jarayonlarning tabiiy shakli hisoblanadi. Har bir matn o'quvchi tafakkurining yangi bosqichini ochadi: u o'qiydi, angelaydi, tahlil qiladi, o'z fikrini bildiradi va xulosa chiqaradi. Shu tarzda o'quvchida **bilish, tushunish va ifoda etish** jarayonlari bir-biri bilan uzviy bog'lanadi.

Kognitiv-pragmatik yondashuv o'quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishda ham muhim o'rin tutadi. Chunki u matnni tahlil qilish orqali o'quvchiga nutqiy vaziyatni to'g'ri baholash, so'z vositasida ta'sir o'tkazish, muomala strategiyasini tanlashni o'rgatadi. Bu esa o'quvchilarda tilni faqat o'rganish emas, balki undan hayotiy muloqotda samarali foydalanish ko'nikmasini shakllantiradi.

Shu nuqtai nazardan, kognitiv-pragmatik yondashuvning pedagogik imkoniyatlari quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- o'quvchilarning tafakkur faoliyatini faollashtirish;
- matn tahlilida mantiqiy fikrlashni rivojlantirish;
- kommunikativ niyatni anglash orqali pragmatik fikrlashni shakllantirish;
- nutqiy ifoda, argumentatsiya va muhokama madaniyatini rivojlantirish;
- o'quvchini mustaqil fikrlashga, o'z nuqtayi nazarini asoslashga o'rgatish.

Demak, kognitiv-pragmatik yondashuv o'quvchi shaxsini har tomonlama rivojlantirish, tafakkurini mustahkamlash va nutqiy salohiyatini kengaytirishning samarali vositasidir. Bu yondashuvni ona tili ta'limida tatbiq etish o'quvchining matnga, tilga va muloqotga nisbatan ongli, tahliliy va ijodiy yondashuvini shakllantirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar sharhi. Kognitiv tilshunoslik nazariyasining asoslari G. Lakoff, M. Johnson, R. Langaker, E. Kubryakova kabi olimlar tomonidan ishlab chiqilgan. Ularning tadqiqotlarida til

inson tafakkurining in'ikosi, ma'no esa kognitiv jarayon mahsuli sifatida talqin etiladi. Pragmatik yo'nalish esa P. Grays, J. Searl, D. Levinsonlar tomonidan muloqot nazariyasi va nutqiy faoliyatning maqsadga yo'naltirilganligini izohlash orqali boyitilgan.

O'zbek tilshunosligida kognitiv-pragmatik yondashuvni pedagogik jarayonga tatbiq etish masalasi D. Qodirova, S. Xolmanova, M. Raximova, N. Jo'rayev kabi olimlar tomonidan yoritilgan. Ularning fikricha, bu yondashuv o'quvchining fikrni anglash, maqsadni tushunish, nutqiy vaziyatni baholay olish kabi ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Jahon tilshunosligida kognitiv yondashuv tilni faqat kommunikatsiya vositasi emas, balki bilimni tashkil etuvchi tizim sifatida o'rganadi. Pragmatika esa bu bilimdan foydalanishning ijtimoiy va maqsadli jihatlarini o'rganadi. Shuning uchun, kognitiv-pragmatik integratsiya o'quvchi tafakkuri va nutq faoliyatini uyg'un rivojlantirishga xizmat qiladi.

Metodologiya. Tadqiqotning metodologik asosini kognitiv va pragmatik lingvistika, zamonaviy pedagogika hamda psixolingvistikaning o'zaro bog'liq tamoyillari tashkil etadi. Kognitiv-pragmatik yondashuv o'quvchilarning fikrlash faoliyatini, idrok etish jarayonini va matnni chuqur anglash qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan bo'lib, u o'qitishning mazmunini yangicha ilmiy asosda tashkil etishga imkon beradi.

Mazkur tadqiqotda kognitiv va pragmatik nazariyalar integratsiyasi asosida o'quvchilarning matnni idrok etish va tahlil qilish qobiliyati o'rganildi. Kognitiv yondashuv o'quvchilarning tafakkur tuzilmasini, bilish jarayonlarini va ma'no hosil qilish mexanizmini ochib bersa, pragmatik yondashuv bu bilimni muloqot jarayonida maqsadli qo'llashga qaratilgan. Shuning uchun bu yondashuvlar uyg'unligida matn ustida ishlash o'quvchilarni faol, mustaqil, ijodkor shaxs sifatida rivojlantiradi.

Tadqiqot Shahrisabz davlat pedagogika instituti talabalari hamda Shahrisabz, Kitob va Yakkabog' tumanlaridagi umumta'lim maktablarining 7–9-sinf o'quvchilari ishtirokida o'tkazildi. Jarayon davomida o'quvchilarning matnni tahlil qilish, anglash, fikr bildirish va nutqiy faoliyatini rivojlantirishga yo'naltirilgan mashg'ulotlar tashkil etildi.

Tadqiqotning birinchi bosqichida mavjud darslik va metodik qo'llanmalar tahlil qilindi. Ularning asosida o'quvchilarning matnni idrok etish va tahlil qilishdagi kamchiliklari, ya'ni matn mazmunini yuzaki tushunish, yashirin ma'nolarni aniqlashda qiynalish, muallif niyatini to'liq anglay olmaslik holatlari kuzatildi. Shu asosda yangi metodik yondashuv zarurligi aniqlanib, kognitiv-pragmatik model ishlab chiqildi.

Tajriba jarayonida matn ustida ishlash mashg'ulotlari yangicha, interfaol shaklda tashkil qilindi. O'quvchilarga matnni o'qishdan avval taxmin qilish, o'qish jarayonida ma'no qatlamlarini ajratish, o'qishdan so'ng esa mazmunni tahlil qilish, g'oyani aniqlash va o'z fikrini mustaqil ifodalash topshiriqlari berildi. O'qituvchi dars jarayonida nafaqat bilim beruvchi, balki yo'naltiruvchi, muloqotni boshqaruvchi va tahlil jarayonining ishtirokchisi sifatida qatnashdi.

Mashg'ulotlarda "Matnni anglash piramidasi", "Muallif niyatini toping", "Fikr zanjiri", "So'z ortidagi ma'no" kabi interfaol metodlar qo'llanildi. Ular o'quvchilarning tafakkurini faollashtirish, matndagi yashirin semantik qatlamlarni aniqlash, fikrni asoslash va tahliliy muloqot yuritish qobiliyatini rivojlantirishga yordam berdi.

Tadqiqot yakunida o'quvchilarning tafakkur faoliyati, muloqot madaniyati, matnni idrok etish darajasi va tahliliy fikrlash ko'nikmalari sezilarli darajada oshgani kuzatildi. Eksperimental sinflarda o'quvchilar matndagi g'oyani tezroq anglab, muallifning maqsadini aniqlay oldilar, matn asosida o'z fikrini asoslab ifoda etish malakalari mustahkamlandi.

Tadqiqotda nazariy, empirik va amaliy metodlar uyg'un qo'llandi. Nazariy tahlil orqali kognitiv va pragmatik tilshunoslik bo'yicha manbalar o'rganildi, mavjud ilmiy yondashuvlar tahlil qilindi. Pedagogik kuzatuv va tajriba metodlari yordamida dars jarayonida o'quvchilarning faoliyati o'rganildi, savolnoma va suhbatlar orqali ularning fikrlash jarayoni, nutqiy faoliyati va idrok qilish xususiyatlari aniqlab borildi. Statistik tahlil metodi yordamida tajriba natijalari raqamli ko'rsatkichlar asosida baholandi.

Tadqiqot natijasida "Kognitiv-pragmatik matn tahlili modeli" ishlab chiqildi. Ushbu model uch bosqichdan iborat: kognitiv, pragmatik va refleksiv jarayonlar birligiga asoslanadi. Kognitiv

bosqichda o'quvchi matnni anglaydi, asosiy g'oyani ajratadi; pragmatik bosqichda muallif niyatini, kommunikativ maqsadni tushunadi; refleksiv bosqichda esa o'z fikrini tahlil qiladi, xulosa chiqaradi, munosabat bildiradi.

Bu modelning mohiyati shundaki, o'quvchi o'qish jarayonida faqat matndan ma'no qabul qilmaydi, balki o'z tafakkuri yordamida yangi ma'no yaratuvchi subyekt sifatida ishtirok etadi. Bu esa o'quvchini ijodkorlikka, mustaqil fikrlashga, tahlil qilishga va o'z nuqtayi nazarini ifodalashga o'rgatadi.

Tadqiqot davomida konstruktivistik ta'lim nazariyasi, faol o'qitish metodlari, kommunikativ yondashuv va integrativ ta'lim prinsiplari asosiy nazariy tayanch sifatida qo'llanildi. Konstruktivizmga ko'ra, o'quvchi bilimni tayyor shaklda emas, balki o'z faoliyati orqali yaratadi; faol o'qitish metodlari esa o'quvchini dars jarayonining faol ishtirokchisiga aylantiradi.

Kognitiv-pragmatik metodologiya o'quvchilarning o'z fikrini yaratish, uni maqsadli shaklda ifodalash, matn orqali muloqotga kirishish va muallif bilan ruhiy aloqada bo'lish kabi jihatlarni rivojlantirdi. Bu yondashuvning natijasida o'quvchilar orasida tahliliy fikrlash, muhokama yuritish, argument keltirish, dalillash va baholash ko'nikmalari shakllandi.

Mazkur metodologiya nafaqat o'quvchilarning til va nutq kompetensiyalarini, balki ularning bilish faoliyatini, tafakkur madaniyatini, muloqotdagi faolligini va ijodiy salohiyatini ham rivojlantirdi. Kognitiv-pragmatik yondashuv asosida olib borilgan o'quv jarayoni o'quvchilarda o'z fikrini mustaqil yaratish, nutqiy xatolardan xoli ifoda etish, muloqotda aniq maqsadga yo'naltirilgan tahliliy yondashuvni shakllantirdi.

Umumiy xulosa. Kognitiv-pragmatik yondashuv zamonaviy ta'limning eng dolzarb yo'nalishlaridan biri bo'lib, u o'quvchilar tafakkurini faollashtirish, matn mazmunini anglash, tahlil qilish va o'z fikrini ongli ifoda etish qobiliyatlarini shakllantirishga xizmat qiladi. Ushbu yondashuvning o'ziga xos jihati shundaki, u ta'lim jarayonini faqat bilim olish jarayoni sifatida emas, balki shaxsning tafakkur va muloqot faoliyatini uyg'un rivojlantirish jarayoni sifatida talqin etadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, kognitiv-pragmatik yondashuv asosida tashkil etilgan dars jarayoni o'quvchilarda matnga nisbatan faol, tahliliy va ijodiy yondashuvni shakllantiradi. O'quvchi o'qish jarayonida matnni shunchaki eslab qoluvchi emas, balki ma'no yaratuvchi subyekt sifatida ishtirok etadi. Bu esa o'quvchi tafakkurining mustaqilligi, nutqiy faolligi va ijodiy salohiyatining o'sishiga olib keladi.

Kognitiv-pragmatik yondashuvning asosiy afzalligi shundaki, u til va tafakkur o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni ta'minlaydi. O'quvchi matn orqali tilning semantik va pragmatik qatlamlarini anglaydi, so'zlar ortidagi ma'noni tahlil qiladi, muallif niyatini tushunishga intiladi. Shu bilan birga, o'quvchi o'z fikrini aniq, mantiqli va kommunikativ maqsadga muvofiq tarzda ifodalashni o'rganadi.

Tadqiqotda aniqlanganidek, kognitiv-pragmatik yondashuvni ona tili ta'limida qo'llash quyidagi ijobiy natijalarga olib keladi:

- o'quvchilarda matnni idrok etish jarayonida tahliliy va mantiqiy fikrlashni rivojlantiradi;
- matn mazmunini chuqur anglash, asosiy g'oya va muallif niyatini aniqlash ko'nikmasini mustahkamlaydi;
- o'quvchilarning mustaqil fikr yuritish, dalillash va o'z fikrini asoslash salohiyatini oshiradi;
- muloqotda faollikni, kommunikativ kompetensiyani va nutq madaniyatini rivojlantiradi;
- ijodiy tafakkur va tahliliy mushohada qilish malakalarini shakllantiradi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, kognitiv-pragmatik yondashuv asosida o'tilgan darslarda o'quvchilar matnni chuqur anglash bilan bir qatorda o'z fikrini dalillar asosida ifodalashga, o'zining va boshqalarning fikriga tanqidiy yondashishga, matndan yangi g'oyalar chiqarishga o'rgandilar. Bu esa o'quvchilarda mustaqil bilim olish, o'z-o'zini nazorat qilish va o'z fikrini madaniyatli tarzda ifodalash kompetensiyalarining shakllanishiga olib keldi.

O'tkazilgan tajriba-sinov ishlarining natijalari ko'rsatdiki, kognitiv-pragmatik yondashuv asosida tashkil etilgan darslar o'quvchilar tafakkurini chuqurlashtiradi, ularda muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, muloqotda to'g'ri strategiya tanlash, nutqni kommunikativ jihatdan samarali tashkil etish malakalarini rivojlantiradi. Bu esa ta'lim jarayonining sifatini oshirish, o'quvchilarning shaxsiy va kasbiy rivojiga xizmat qiladi.

Mazkur yondashuvning pedagogik imkoniyatlari shundaki, u ta'lim jarayonida o'quvchi shaxsining barcha kognitiv (bilish), affektiv (hissiy) va pragmatik (amaliy) jihatlarini uyg'un rivojlantiradi. O'quvchi tilni o'rganish orqali nafaqat so'z boyligini kengaytiradi, balki ma'no, kontekst va vaziyatni to'g'ri talqin etishni o'rganadi. Shu yo'l bilan u tilni muloqot vositasi sifatida ongli ravishda qo'llay boshlaydi.

Kognitiv-pragmatik yondashuvning tatbiqi ona tili ta'limini yangi bosqichga olib chiqadi. Bu yondashuv o'qituvchi va o'quvchi o'rtasida hamkorlikni kuchaytiradi, darslarni interfaol va ijodiy ruhda o'tkazishga imkon beradi. O'qituvchi bu jarayonda yo'naltiruvchi, muloqotni boshqaruvchi, o'quvchining tafakkurini rag'batlantiruvchi shaxs sifatida namoyon bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, kognitiv-pragmatik yondashuv asosida o'quvchilarda matnni idrok etish va tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirish – bu nafaqat metodik zarurat, balki ta'lim jarayonini insonparvar, tafakkuriy va kommunikativ asosda tashkil etishning samarali yo'lidir. Ushbu yondashuv ta'limning sifatini oshiradi, o'quvchini mustaqil fikrlaydigan, nutqiy faol, madaniyatli va ijtimoiy jihatdan faol shaxs sifatida shakllantiradi.

Demak, kognitiv-pragmatik yondashuv bugungi ona tili ta'limida nafaqat ilmiy-nazariy ahamiyatga ega, balki o'quvchilarning tafakkurini chuqurlashtirish, muloqot kompetensiyasini rivojlantirish, o'z fikrini tahliliy va dalillangan tarzda ifoda etish ko'nikmalarini shakllantirish uchun muhim metodik asosdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
2. Searle, J. (1979). *Expression and Meaning: Studies in the Theory of Speech Acts*. Cambridge: Cambridge University Press.
3. Levinson, S. (1983). *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.
4. Van Dijk, T. A. (1997). *Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction*. London: Sage Publications.
5. Widdowson, H. G. (2004). *Text, Context, Pretext: Critical Issues in Discourse Analysis*. Oxford: Blackwell Publishing.
6. Kubryakova, E. S. (2004). *Kognitivnaya lingvistika: Klyuchevye ponyatiya*. Moskva: Nauka.
7. Piaget, J. (1970). *The Science of Education and the Psychology of the Child*. New York: Viking Press.
8. Vygotsky, L. S. (1986). *Thought and Language*. Cambridge: MIT Press.
9. Dewey, J. (1938). *Experience and Education*. New York: Collier Books.
10. Bloom, B. (1956). *Taxonomy of Educational Objectives*. New York: Longmans, Green and Co.
11. Qodirova, D. (2021). *Ona tili ta'limida kognitiv-pragmatik yondashuvning metodik asoslari*. Toshkent: Fan nashriyoti.
12. Jo'rayev, N. (2020). *Til va tafakkur: lingvokognitiv tadqiqotlar*. Samarqand: SamDU nashriyoti.
13. Xolmanova, S. (2022). *O'quvchilarda matnni idrok etish kompetensiyasini rivojlantirish metodikasi*. Toshkent: TDPU nashriyoti.
14. Raximova, M. (2021). *Ona tili darslarida interfaol metodlar va ularning samaradorligi*. Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU.